

ERHARD CZIOMER

Rozdział 6

PRZESŁANKI I ISTOTA KSZTAŁTOWANIA SIĘ KONFLIKTU WSCHÓD-ZACHÓD

Konflikt Wschód–Zachód należał do najbardziej złożonych i długotrwałych konfliktów międzynarodowych po II wojnie światowej. Od 1945 r. przechodził różne stadia i fazy rozwojowe, przyczyniając się na przełomie lat 80. i 90. XX w. do stworzenia elementów nowego systemu międzynarodowego. Procesom tym została poświęcona II i III część niniejszego podręcznika.

6.1. Pojęcie, przyczyny i fazy przebiegu zimnej wojny

Nazwa konfliktu **Wschód–Zachód** nawiązuje do geograficznego usytuowania jego uczestników. Jego geneza sięga podziału świata po 1945 r. na dwa przeciwstawne ugrupowania polityczne i gospodarczo-społeczne. Pod pojęciem Wschodu rozumiano kraje socjalistyczne w Europie i Azji na czele ZSRR, a Zachodu – uprzemysłowane kraje kapitalistyczne na czele z USA. Wielu autorów zachodnich – zwłaszcza anglosaskich – utożsamiało powyższy konflikt z **zimną wojną** (*Cold War*). Wynikało to głównie z chęci wyeksponowania faktu, że w ciągu ponad 40 lat, konflikt Wschód–Zachód przybierał różne formy, zarówno napięć i konfrontacji, jak i okresowego odprężenia i współpracy, nie doprowadzając jednak do bezpośredniego wybuchu działań zbrojnych, czyli do tzw. gorącej wojny.

Można przyjąć, iż zasadniczą przyczyną konfliktu Wschód–Zachód były antagonistyczne, systemowe różnice w podejściu do podstawowych wartości ideologiczno-politycznych, zasad ustrojowych oraz założeń gospodarczo-społecznych. Najistotniejsze znaczenie miały przy tym takie kwestie praktyczne, jak: preferowanie przez państwa zachodnie pluralizmu politycznego, wolności jednostki i gospodarki opartej na prywatnej własności środków produkcji i wolnej konkurencji – z jednej strony, oraz forsowanie przez ZSRR i jego sojuszników tzw. dyktatury proletariatu w formie hegemonicznej roli partii komunistycznej w państwie i społeczeństwie, autorytarnego sprawowania władzy, dominacji własności społecznej i odgórnie realizowanej gospodarki planowej – z drugiej.

Z punktu widzenia polityki międzynarodowej, antagonizm międzysystemowy ujawnił się już z chwilą przejścia – w wyniku rewolucji październikowej 1917 r. – władzy w Rosji przez bolszewików oraz utworzenia Rosji Radzieckiej, której sukcesor, ZSRR (1922), po wojnie domowej i obcej interwencji (1918–1922) stopniowo zyskiwał uznanie międzynarodowe. Kierownictwo radzieckie, na czele z Józefem Stalinem, głosiło wówczas propagandowe hasło nieuchronności rewolucji proletariackiej i zwycięstwa socjalizmu nad kapitalizmem w skali całego świata, ale równocześnie prowadziło bardzo pragmatyczną politykę zagraniczną, zmierzającą do realizacji mocarstwowych ambicji oraz tradycyjnych i ekspansjonistycznych celów rosyjskich. W przededniu II wojny światowej Moskwa umiejętnie wykorzystywała sprzeczności pomiędzy III Rzeszą a demokratycznymi państwami zachodnimi (Wielką Brytanią i Francją). Początkowo zdecydowała się na współpracę z III Rzeszą (1939–1941), a w 1941 r., po jej napaści na Związek Radziecki, przystąpiła do Wielkiej Koalicji antyhitlerowskiej na czele z USA i Wielką Brytanią.

ZSRR mimo poniesionych ogromnych zniszczeń i strat wojennych – dzięki własnemu wkładowi w zwycięstwo nad III Rzeszą – uzyskał wpływ na podejmowanie kluczowych decyzji dotyczących ukształtowania nowego porządku międzynarodowego po 1945 r. Już w końcowej fazie II wojny światowej, w latach 1944–1945, narastały kontrowersje i sprzeczności między ZSRR a mocarstwami anglosaskimi, głównie Wielką Brytanią, która stopniowo została całkowicie uzależniona od USA. Dlatego też po zakończeniu II wojny światowej głównym adwersarzem ZSRR stały się Stany Zjednoczone. Narastający między obu państwami antagonizm był nie tylko wynikiem różnic systemowych, ale także w coraz większym stopniu odzwierciedlał odmienne interesy polityczno-strategiczne obu mocarstw, zarówno w skali Europy, jak i całego świata.

Przyczyny zimnej wojny pomiędzy Wschodem a Zachodem po 1945 r. miały charakter długofalowy, ale i doraźny. Można je syntetycznie przedstawić w pięciu punktach:

- 1) ujawnienie się w końcowej fazie II wojny światowej, a zwłaszcza po jej zakończeniu, ostrych przeciwieństw, wynikających z jednej strony z fundamentalnych różnic ideologiczno-politycznych między ZSRR a mocarstwami zachodnimi, a z drugiej z narastania doraźnych kontrowersji, zwłaszcza w odniesieniu do USA i Wielkiej Brytanii,
- 2) sytuacja ta sprzyjała pogłębianiu się braku zaufania między Stalinem a przywódcami zachodnimi – początkowo premierem brytyjskim Winstonem Churchilllem, a następnie prezydentem USA Harry Trumanem. Narastająca nieufność obu stron sprzyjała również procesowi krystalizacji odrębnych interesów politycznych. Uwidocznili się to już podczas konferencji poczdamskiej, od 17 lipca do 2 sierpnia 1945 r. (zob. 6.4.), której ustalenia w wielu punktach miały charakter kompromisowy i nie przyniosły jednoznacznych rozwiązań, co doprowadziło do dalszej eskalacji napięć i licznych kontrowersji,
- 3) USA ze względu na dogodną pozycję geopolityczną i wzmocnioną w wyniku II wojny światowej pozycję jako mocarstwo globalne, preferowały stra-

tegię otwarcia i szerokiej współpracy oraz wolnego handlu, w myśl zasad liberalnych. Natomiast ZSRR, jako zwycięskie, chociaż poważnie zniszczone kontynentalne mocarstwo europejskie, dążył do uzyskania pewnych gwarancji bezpieczeństwa przez odgraniczanie się i tworzenie wokół swojego terytorium pierścienia państw satelickich oraz strefy wpływów,

- 4) fakt posiadania przez USA bezpośrednio po zakończeniu działań zbrojnych w Europie korzystniejszej sytuacji gospodarczej oraz monopolu atomowego, doprowadził do podjęcia przez ZSRR ogromnego i kosztownego wyścigu zbrojeń. Zostało to na Zachodzie, a zwłaszcza w USA, uznane za poważne zagrożenie i odczytane jako dążenie Stalina do rozszerzenia strefy wpływów na Iran i Turcję, Bałkany (Grecja) oraz Europę Zachodnią,
- 5) wybuchowi zimnej wojny na przełomie roku 1946/1947 towarzyszyło obustronne nasilenie się propagandy. O ile po stronie wschodniej dominowały krytyka imperializmu i jego dążenia do wywołania nowej wojny światowej, o tyle po stronie zachodniej wskazywano na istnienie „żelaznej kurtyny”. W. Churchill, w przemówieniu w Fulton 5 marca 1946 r., mówił o demokracji i pluralizmie politycznym, postulował konieczność obrony „wolnego świata” przed zagrożeniem komunistycznym.

Warto w tym miejscu podkreślić, iż od lat 50. aż do 80. w nauce, głównie zachodniej, nie było zgody na temat jednoznacznego ustalenia przyczyn oraz sprawców zimnej wojny pomiędzy Wschodem a Zachodem. W ujęciu syntetycznym w powyższych sporach zasygnalizować można cztery następujące podejścia badawcze:

- 1) **sowietolodzy** w nauce zachodniej lat 50. główną winę przypisywali agresywnej polityce ZSRR, w tym osobiście Stalinowi i jego najbliższemu otoczeniu, zmierzającej do tworzenia faktów dokonanych oraz poszerzania stref wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej,
- 2) **rewizjoniści amerykańscy** z przełomu lat 50. i 60. inspiracji upatrywali w postawie kolejnych rządów USA, które nie chciały zaakceptować dążenia ZSRR do uzyskania statusu równoprawnego mocarstwa i traktowały politykę ZSRR jako zagrożenie dla swoich żywotnych interesów w skali regionalnej, w Europie, oraz globalnej,
- 3) **zwolennicy „reaktywnej mechaniki”** z lat 70., widzieli kształtowanie się zimnej wojny w wyniku złożonych interakcji pomiędzy ZSRR i USA w latach 1946–1948, czyli w latach obfitujących w szereg doraźnych decyzji oraz towarzyszącą im politykę faktów dokonanych, które z kolei wznagły nieufność przywódców i ekip rządzących po obu stronach, doprowadzając do wzajemnej eskalacji napięć i spirali zbrojeń [zob. szerzej Link 1980, 54: 60].
- 4) w **nauce radzieckiej i innych krajów socjalistycznych** do lat 80. dominował pogląd o inicjującej roli USA w kształtowaniu zimnej wojny Wschód–Zachód [zob. Morozow 1982; Arbatow 1984].

Przebieg zimnej wojny między Wschodem a Zachodem można rozpatrywać na podstawie wielu kryteriów, ale najważniejszym elementem była dominująca tendencja

NATO (1949) – Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego (ang. North Atlantic Treaty Organisation)

Organizacja polityczno-wojskowa powstała w wyniku podpisania 4 kwietnia 1949 r. Traktatu Północnoatlantyckiego przez 10 krajów europejskich: państw-członków Unii Zachodniej (Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, Wielka Brytania) wraz z pięcioma dodatkowymi krajami (Dania, Islandia, Norwegia, Portugalia, Włochy) oraz USA i Kanadę. Początkowym celem istnienia organizacji, na mocy traktatu waszyngtońskiego, była obrona militarna przed atakiem ZSRR. 18 lutego 1952 r. do Paktu przystąpiły Grecja i Turcja, 5 maja 1955 r. RFN, a 30 maja 1982 r. – Hiszpania. 3 października 1990 r., NATO powiększyło się o NRD, po przyłączeniu jej landów do RFN. 12 marca 1999 r. do NATO przystąpiły pierwsze państwa należące dawniej do Układu Warszawskiego: Czechy, Węgry i Polska, a 29 marca 2004 r.: Bułgaria, Estonia, Łotwa, Litwa, Rumunia, Słowacja i Słowenia. Oficjalnymi kandydatami do członkostwa są: Albania, Chorwacja, Macedonia.

ANZUS (1952) – Pakt Bezpieczeństwa Pacyfiki (ang. Pacific Security Treaty)

Pakt polityczno-wojskowy powołany w 1951 r., nazywany często ANZUS od pierwszych liter nazw państw-sygnatariuszy (Australii, Nowej Zelandii i Stanów Zjednoczonych). Jego powstanie wiązało się z amerykańską polityką tworzenia antykomunistycznych bloków militarnych poza Europą. Podstawowym celem było zapewnienie bezpieczeństwa w rejonie Oceanu Spokojnego. W 1987 r., po tym jak ogłosiła się strefą bezatomową, zawieszono członkostwo Nowej Zelandii.

Źródło: Wikipedia oraz W. Woycke 2004: 334, 347.

do pojawiania się napięć we wzajemnych relacjach. W poszczególnych fazach relacje te były zróżnicowane, gdyż przeplatały się zarówno elementy współdziałania i kooperacji, jak i rywalizacji, czy konfrontacji. Występowanie różnorodnych napięć i konfrontacji określano często jako prowadzenie **polityki siłowej (lub z pozycji siły)**, a dążenie do częściowej kooperacji i współpracy jako **politykę odprężenia**, czyli łagodzenia napięć oraz wzajemnego poszukiwania rozwiązań kompromisowych.

Przebieg zimnej wojny Wschód–Zachód można rozpatrywać chronologicznie w następujących fazach:

a) pierwsza, 1945–1947: początki związane z rozpadem Wielkiej Koalicji antyhitlerowskiej oraz narastaniem kontrowersji między mocarstwami zachodnimi a ZSRR wokół realizacji postanowień umowy poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r. Doktrynie powstrzymywania komunizmu USA (Trumana) z 12 marca 1947 r. na tle wojny domowej w Grecji, ZSRR przeciwstawił propagandową tezę Stalina o nieuchronnej wojnie między imperializmem a socjalizmem, oraz utworzenie na konferencji w Szklarskiej Porębie 22–27 września 1947 r. Biura Partii Komunistycznych i Robotniczych, czyli tzw. Kominformu, jako instrumentu współdziałania partii komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej oraz Zachodniej – głównie we Francji i Włoszech, przeciwko Zachodowi. Była to odpowiedź na ogłoszony przez USA plan Marshalla (5 czerwca 1947 r.), zakładający udzielenie pomocy finansowej przy odbudowie Europy Zachodniej po zniszczeniach wojennych. Do planu tego, pod wpływem ZSRR, nie przystąpiły kraje znajdujące się w jego strefie wpływów, w tym Czechosłowacja i Polska. Stało się to początkiem procesu podziału Europy,

b) druga, 1948–1953: apogeum zimnej wojny w Europie, w tych latach doszło nie tylko do dalszego nasilenia propagandy, ale i do otwartej konfrontacji Wschód–Zachód w postaci:

pierwszego kryzysu berlińskiego oraz blokady Berlina (1948–1949) i wojny koreańskiej (1950–1953), w której udział wzięła Chińska Republika Ludowa (zob. rozdział 9.1a). W 1949 r. nastąpił podział Niemiec na dwa przeciwstawne ustro-

jowo państwa – RFN i NRD. Doszło do całkowitej sowietyzacji, czyli narzucenia krajom Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej radzieckiego modelu ustrojowego. USA cofnęły wówczas tym państwom klauzulę największego uprzywilejowania w wymianie handlowej. Wzrostowi nieufności towarzyszyło przyspieszenie wyścigu zbrojeń przez ZSRR oraz decyzja USA o przystąpieniu do tworzenia paktów militarnych.

c) trzecia, 1954–1962: odwilż oraz powrót do etapu konfrontacji i kryzysów. Po śmierci Stalina w 1953 r., nowe kierownictwo radzieckie na czele z Nikitą S. Chruszczowem, zdecydowało się na utworzenie własnego paktu wojskowego w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej.

W Azji doszło do częściowego uregulowania problemu indochińskiego i koreańskiego, co nastąpiło podczas konferencji w Genewie (od 26 kwietnia do 15 czerwca 1955 r.), w Europie Austria podpisała traktat państwowy (15 maja 1955 r.), a ZSRR zrzekł się roszczeń wobec Turcji i przekazał Finlandii bazę Porkkala-Udd. Nie rozwiązany pozostał wprawdzie problem niemiecki, ale 10 lat po konferencji poczdamskiej (17–23 lipca 1955 r.) w Genewie odbyło się spotkanie na szczycie przywódców USA, ZSRR, Wielkiej Brytanii i Francji, poświęcone kwestii niemieckiej i bezpieczeństwu europejskiemu. Na XX zjeździe KPZR w lutym 1956 r. oficjalnie zarzucono tezę Stalina o nieuniknionej wojnie między imperializmem a socjalizmem, zastępując ją doktryną o pokojowym współistnieniu państw o odmiennych ustrojach społeczno-politycznych. Otworło to drogę do odwilży, czyli częściowego odmrożenia napięć zimnowojennych oraz otwarcia dialogu politycznego Wschód–Zachód. Jego punktem kulminacyjnym była pierwsza wizyta przywódcy radzieckiego Chruszczowa w USA, we wrześniu 1959 r. Równocześnie jednak ZSRR nie zaprzestał wyścigu zbrojeń, odnosząc znaczne sukcesy w technice raketowej oraz podboju kosmosu (Sputnik 1957 r. oraz pierwszy udany lot astronauty w kosmos w 1962 r.). Na początku tej fazy USA zastryżły kurs antyradziecki, co znalazło odzwierciedlenie w doktrynie nowego prezydenta, republikanina Dwighta D. Eisenhowera – ogłoszonej 5 stycznia 1957 r., a nawiązującej do wcześniejszej doktryny wyzwania Johna Fostera Dullesa (później długoletniego sekretarza stanu) z 1952 r. – zakładającej bardziej zdecydowane powstrzymywanie komunizmu. Administracja republikańska kontynuowała także politykę okrążania militarnego ZSRR i ChRL, doprowadzając do utworzenia paktów SEATO i CENTO.

UW (1955) – Organizacja Układu Warszawskiego

Oficjalna nazwa: Układ o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej. Był wojskowym związkiem państw Europy Środkowej i Wschodniej pozostających pod wpływem Związku Radzieckiego. Jego formalne zasady zostały określone w 1955 r. przez I sekretarza KPZR Nikitę Chruszczowa. Pakt podpisano 14 maja 1955 r. w Warszawie. Miał funkcjonować przez 20 lat, w kwietniu 1985 r. jego ważność przedłużono na następne 20 lat. Istniał do 1 lipca 1991 r. Wspólne dowództwo Układu znajdowało się w Moskwie. Sztaby armii poszczególnych państw członkowskich podlegały operacyjnie X Zarządowi Sztabu Armii Radzieckiej – nie był to więc pakt równorzędnych stron. Poza terenem ZSRR głównodowodzącym wojsk Układu Warszawskiego miał być zawsze marszałek Armii Radzieckiej, który był jednocześnie wiceministrem obrony ZSRR. Poza ZSRR, do UW należały: Albania (wystąpiła w 1968 r.), Bułgaria, Czechosłowacja, NRD, Rumunia i Węgry. UW istniał do 1 lipca 1991 r.
Źródło: Cz. Mojsiewicz (red.) 2004: 380.

SEATO (1954)
Organizacja Paktu Azji
Południowo-Wschodniej
(South East Asia Treaty
Organization)

Organizacja wojskowo-polityczna z siedzibą w Bangkoku. Była odpowiedzią USA na klęskę Francji w Indochinach. Celem jej powstania było powstrzymanie postępu komunizmu w Azji południowo-wschodniej. Obszar działania obejmował także kraje Indochin. Pakt miał pokojowo rozwiązywać spory – strony zobowiązywały się do udzielania pomocy przy zwalczaniu agresji, co faktycznie oznaczało niedopuszczanie do poszerzania wpływów komunizmu czy przejmowania władzy przez ugrupowania lewicowe. Zrzeszały następujące kraje: Australia, Filipiny, Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Nowa Zelandia, Pakistan, Tajlandia. W wyniku wycofania się USA z Wietnamu, Pakistan opuścił organizację 7 listopada 1973 r., a Francja 30 czerwca 1974 r. Wydarzenia powyższe przyspieszyły rozwiązanie SEATO: 30 czerwca 1977 r., podczas konferencji w Bangkoku.

Źródło: W.Woycke 2004: 321, 322.

CENTO (od 1955)
Organizacja Paktu Centralnego
(Central Treaty Organization)

Na Bliskim i Środkowym Wschodzie powołano do życia istniejący w latach 1955–1979 sojusz polityczno-wojskowy, do którego należały: Iran, Pakistan, Turcja i Wielka Brytania. Był on bezpośrednią kontynuacją Paktu Bagdadzkiego, podpisanego 24 lutego 1955 r. pomiędzy Turcją a Irakiem. Do Paktu Bagdadzkiego przystąpiły następnie: Wielka Brytania, Pakistan i Iran. W 1959 r. Irak wycofał się z uczestnictwa, co spowodowało przeniesienie siedziby z Bagdadu do Ankar. Zmieniono też nazwę na Organizacja Paktu Centralnego. USA, pomimo iż formalnie nie należały do CENTO, aktywnie uczestniczyły w pracach jego struktur. Celem paktu było zapewnienie bezpieczeństwa i pokoju oraz przeciwstawienie się wzrastającym wpływom komunistów w regionie Bliskiego i Środkowego Wschodu.

Źródło: W.Woycke 2004: 321, 322.

Wspomniany wyżej dialog polityczny USA–ZSRR do końca lat 50. nie doprowadził jednak ani do zahamowania wyścigu zbrojeń, ani wyeliminowania wszystkich napięć i konfliktów Wschód–Zachód. Na Dalekim Wschodzie z powodu udzielenia gwarancji bezpieczeństwa Tajwanowi, USA znalazły się w latach 1954–1958 w fazie ostrej konfrontacji z ChRL (tzw. kryzys tajwański). Zarówno administracja Eisenhowera (do 1960 r.), jak i demokraci, Johna F. Kennedy’ego (od 1961 r.) zdecydowanie odrzucały plany ZSRR dotyczące przekształcenia Berlina Zachodniego w „wolne miasto”. Doprowadziło to do wzrostu napięcia w sprawie dróg dojazdowych z RFN do Berlina Zachodniego. W konsekwencji masowych ucieczek Niemców wschodnich na Zachód, ZSRR i Układ Warszawski 13 sierpnia 1961 r. udzieliły władzom NRD formalnej zgody na wybudowanie muru przez i wokół Berlina Zachodniego. W 1962 r. doszło jednak do kryzysu kubańskiego (zob. rozdział 9.1b), który został spowodowany zainstalowaniem przez ZSRR rakiet balistycznych na Kubie. Stworzyło to poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa USA i postawiło cały świat na krawędzi wojny nuklearnej.

d) czwarta 1963–1969: poszukiwanie porozumienia i odprężenia na tle stopniowego osiągnięcia równowagi militarnej pomiędzy USA a ZSRR, oraz ograniczenia ujemnych następstw wyścigu zbrojeń. W oparciu o doświadczenia kryzysu kubańskiego, w celu niedopuszczenia do przypadkowego wybuchu wojny nuklearnej, USA i ZSRR podpisały 20 czerwca 1963 r. w Genewie memorandum w sprawie tzw. gorącej linii, czyli ustanowienia bezpośredniej łączności między Kremlen a Białym Domem. Łączność taką początkowo nawiązywano za pomocą zaszyfrowanych depesz teleksowych kablem morskim, następnie drogą radiową i satelitarną. Była ona systematycznie udoskonalana (1971, 1984 i 1987). Stało się to ważnym elementem budowy środków zaufania.

Pierwsze efekty przyniosły także, prowadzone z przerwami od 1946 r. pod egidą ONZ, rozmowy rozbrojeniowe, doszło bowiem do podpisania umów w sprawie kontroli zbrojeń i rozbrojenia. (zestawione w tabeli 6.1.)

Tabela 6.1. Zestawienie umów w sprawie kontroli zbrojeń i rozbrojenia

Lp.	Nazwa układu	Miejsce podpisania	Data podpisania
1.	Układ o zakazie doświadczeń z bronią jądrową w atmosferze, przestrzeni kosmicznej i pod wodą	Moskwa	4 sierpnia 1963 r.
2.	Układ o zasadach działalności państw w zakresie badań i użytkowania przestrzeni kosmicznej, łącznie z Księżycem i ciałami niebieskimi	Londyn, Moskwa, Waszyngton	27 stycznia 1967 r.
3.	Układ o zakazie użycia broni jądrowej w Ameryce Łacińskiej	Tlatelolco, Meksyk	14 lutego 1967 r.
4.	Układ o nieprolifracji broni jądrowej	Londyn, Moskwa, Waszyngton	1 lipca 1968 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Woycke 2004, 431: 443.

Nowym elementem zimnej wojny stało się przenoszenie napięć i konfliktów zbrojnych, w które bezpośrednio i pośrednio angażowały się USA i ZSRR poza Europę. Tak było na Półwyspie Indochińskim (zob. M. Lasoń, rozdział 9) podczas wojny wietnamskiej w latach 1965–1973, gdzie USA zaangażowały się bezpośrednio po stronie Wietnamu Południowego. Natomiast ZSRR pomagał Demokratycznej Republice Wietnamu dostarczając broń i udzielając znacznej pomocy materialnej. Konflikt wietnamski poważnie osłabił pozycję międzynarodową USA, ale nie zahamował tendencji do zbliżenia i odprężenia z ZSRR. Związek Radziecki, ze względu na zaostrzający się konflikt z ChRL (w drugiej połowie lat 60.) na tle ideologicznym i politycznym oraz niekorzystne implikacje międzynarodowe, wywołane interwencją Państw Układu Warszawskiego w Czechosłowacji (21 sierpnia 1968), również był zainteresowany kontynuacją dialogu z USA,

e) piąta, 1970–1979: okres odprężenia (*detente*), charakteryzujący się doprowadzeniem do regulacji traktatowych między USA i ZSRR oraz wyjaśnienia kwestii niemieckiej przez normalizację stosunków RFN z krajami bloku wschodniego oraz instytucjonalizację procesu KBWE w Europie. Sukcesy te nie doprowadziły jednak do przewyciężenia polemiki i rywalizacji Wschód–Zachód w innych dziedzinach, zwłaszcza na tle różnic interesów politycznych oraz odmiennych systemów wartości,

f) szósta, 1980–1985: przejściowe załamanie się odprężenia i powrót do konfrontacji. Doszło do tego na tle interwencji zbrojnej ZSRR w Afganistanie (w 1979), kryzysu w Polsce 1980–1981 oraz ponownego nasilenia się wyścigu zbrojeń i konfrontacji USA–ZSRR. Sojusznicy USA w Europie Zachodniej nie chcieli jednak za przepaścić osiągnięć polityki odprężenia z lat 70. i dlatego nie doszło do całkowitego zerwania kontaktów i współpracy.

g) siódma, 1986–1990/1991: II faza odprężenia i przezwycięzenie konfliktu Wschód–Zachód. Jej najważniejszym elementem było zainicjowanie przez Michaiła Gorbaczowa reform w polityce wewnętrznej i zagranicznej ZSRR, co doprowadziło zarówno do zbliżenia i porozumienia z USA w dziedzinie rozbrojenia i odprężenia, jak i stopniowego upadku „realnego socjalizmu” w krajach Europy Środkowo-Wschodniej oraz załamania się bloku wschodniego w wyniku tzw. Jesieni Ludów w 1989 r. Wydarzenia powyższe miały poważne implikacje dla pokojowego zjednoczenia Niemiec 3 października 1990 r. oraz upadku ZSRR w 1991 r. [zob. szerzej Gladdis 1987 (wyd. pol. 1999); Hyland 1991; Schmidt 1993; Reynolds (red.) 1994; Soutou 2001; Malendowski 2004, 410: 412].

6.2. Ewolucja ugrupowań polityczno-militarnych w konflikcie Wschód–Zachód do końca lat 60.

Podziałowi Europy i świata w okresie zimnej wojny w latach 40. i 50. towarzyszyło tworzenie się określonych ugrupowań polityczno-militarnych. Miały one nie tylko wpływ na stan konfrontacji Wschód–Zachód, lecz rzutowały także na charakter współpracy między ich poszczególnymi członkami.

Główne struktury i problemy funkcjonowania sojuszu państw zachodnich

W okresie pierwszej i drugiej fazy zimnej wojny, jak wspomniano wcześniej, USA sformułowały politykę powstrzymywania, a następnie wyzwalania krajów znajdujących się w sferze wpływów ZSRR. Wymagało to od nich jednak podjęcia praktycznych działań mających na celu utworzenie określonych struktur polityczno-militarnych na terenie Europy Zachodniej oraz w Azji. Pierwszoplanowe znaczenie miała Europa Zachodnia ze względu na znaczne zniszczenia wojenne, spore wpływy partii komunistycznych oraz konieczność przyspieszenia odbudowy gospodarczej.

Pierwszym poważnym impulsem ze strony USA w stronę odbudowy i stabilizacji Europy było wygłoszenie przez sekretarza stanu, George’a Marshalla (5 czerwca 1947), podczas przemówienia na Uniwersytecie Harvarda programu odbudowy Europy. W pierwszej wersji był on skierowany do wszystkich państw europejskich. Po wstępnym rozeznaniu, plan został jednak odrzucony zarówno przez ZSRR, jak i jego satelitów. Dotyczyło to przede wszystkim Polski i Czechosłowacji, które po wstępnych rozmowach i konsultacjach, pod presją Moskwy zrezygnowały z uczestnictwa. Kierownictwo radzieckie obawiało się bowiem, że powyższy plan stanie się dla USA pretekstem do kontroli i uzależniania krajów znajdujących się w strefie wpływów ZSRR. Ostatecznie w wyniku wielu spotkań i narad, w ciągu 1947 r., do planu Marshalla przystąpiło 16 krajów (oraz zachodnie strefy okupacyjne Niemiec) w Europie Zachodniej i Południowej, bez Hiszpanii. Plan Marshalla zawierał zarówno cele polityczne, jak i gospodarcze. W aspekcie politycznym odbudowa

Europy Zachodniej zmierzała do wewnętrznego i zewnętrznego wyeliminowania zagrożenia komunistycznego dla tej części Europy, przyczyniając się tym samym do stabilizacji ustrojów demokratycznych wśród jego beneficjentów.

Natomiast pod względem gospodarczym chodziło nie tyle o odbudowę ze zniszczeń wojennych i udzielenie pomocy żywnościowej zainteresowanym krajom, ile o stworzenie nowych mechanizmów współpracy gospodarczej i handlowej oraz rozwiązywanie problemów płatniczych całej Europy Zachodniej, która miała zostać ściśle powiązana z gospodarką amerykańską. W tym celu utworzono 22 września 1947 r. Europejski Komitet Współpracy Gospodarczej (CEEC). USA były nie tylko zdecydowane udzielić tej części Europy pomocy finansowej w wysokości 19,3 mld dolarów, były także zainteresowane dostawą swoich nadwyżek żywnościowych i towarów przemysłowych. Kongres USA zatwierdził ostatecznie Europejski Program Odbudowy (European Recovery Program) 3 kwietnia 1948 r. Był on realizowany przez cztery lata: od 4 kwietnia 1948 r. do 30 czerwca 1952 r. Ogólna wartość pomocy amerykańskiej została ostatecznie zmniejszona do ok. 14 mld dolarów, co w obecnym przeliczeniu wynosiłoby ok. 130 mld dolarów. Z kwoty tej największą pomoc uzyskały: Wielka Brytania – 3,2 dolarów, Francja – 2,7 dolarów, Włochy – 1,5 dolarów, zachodnie strefy okupacyjne Niemiec (od 1949 RFN) – 1,4 dolarów, oraz Holandia – 1,1 mld dolarów. Koordynacją planu Marshalla zajęła się Europejska Organizacja Współpracy Gospodarczej (OEEC), powstała z przekształconej 16 kwietnia 1948 r. CEEC. W sumie plan Marshalla ożywił nie tylko gospodarkę i koniunkturę, lecz także umocnił przywództwo USA nad całą Europą Zachodnią, przyczyniając się stopniowo do podziału Europy na dwa przeciwstawne bloki polityczno-militarne [zob. Parzymies 2004, 86: 91].

Realizacja planu Marshalla zbiegła się z zainicjowaniem procesu integracji zachodnioeuropejskiej, który został po II wojnie światowej podjęty przez liczne ruchy i organizacje paneuropejskie. Inicjatywy te – lansowane głównie przez europejskich federalistów – doprowadziły do powstania pierwszej organizacji integracyjnej o charakterze ponadnarodowym. Był to plan francuskiego ministra spraw zagranicznych Roberta Schumana. Traktat o Europejskiej Wspólnocie Węgla i Stali (EWWiS) podpisano 18 kwietnia 1951 r. w Paryżu, z udziałem Francji, RFN, Włoch, Belgii, Holandii i Luksemburga. Po ratyfikacji i wejściu w życie 25 lipca 1952 r., struktura ta przejęła kontrolę nad wydobywaniem węgla i produkcją stali jako surowców o znaczeniu strategicznym w krajach członkowskich, eliminując tym samym ich dotychczasową rywalizację o rynki zbytu. Utworzenie takiej struktury integracyjnej miało również doprowadzić do stopniowego przewyciężenia wrogości pomiędzy Francją a Niemcami Zachodnimi. EWWiS przyspieszyła proces dalszej integracji gospodarczej Europy Zachodniej, której ważnym elementem stało się podpisanie przez te same kraje 25 marca 1957 r. w Rzymie Traktatów o Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej oraz Europejskiej Wspólnocie Energii Atomowej. Oba traktaty weszły w życie 1 stycznia 1958 r. Dla wszystkich trzech wspólnot wprowadzono od 1 lipca 1967 r. wspólne instytucje i dlatego od tej pory określano je jako Wspólnoty Europejskie.

W trakcie prac nad utworzeniem EWWiS, francuski premier, René Plevén, zgłosił 24 października 1950 r. projekt wspólnej armii europejskiej, zakładającej utworzenie w miejsce rozwiązanych armii narodowych wielonarodowych oddziałów, poczynając od batalionów. W ten sposób Francja nie chciała dopuścić do powstania odrębnych zachodnioniemieckich narodowych sił zbrojnych, poddając je kontroli organu ponadnarodowego. Sprzeciw wobec takiego rozwiązania zgłosiły nie tylko RFN, lecz także USA, które w toku konsultacji nad projektem Traktatu o Europejskiej Wspólnocie Obronnej (EWO), postulowały utworzenie dowództwa ponadnarodowego dopiero na szczeblu korpusu. Francja obstawała także przy tym, aby liczebność zachodnioniemieckich sił zbrojnych nie przekraczała 20%, czyli ok. 20% stanu EWO. Odstąpiła jednak od forsowania powyższego warunku, kiedy USA i Wielka Brytania udzieliły jej gwarancji, iż nie dopuszczą do tego, aby RFN wystąpiła z EWO. Ukształtowany na wzór instytucjonalny EWWiS Traktat o EWO został podpisany przez ministrów spraw zagranicznych Francji, RFN, Włoch, Belgii i Luksemburga 27 maja 1952 r. w Paryżu. Był ratyfikowany przez wszystkich sygnatariuszy – poza Francją, gdyż odrzuciło go Francuskie Zgromadzenie Narodowe (30 sierpnia 1954 r.). Decyzja powyższa przekreśliła prowadzenie dalszych prac nad projektem traktatu o utworzeniu Europejskiej Współpracy Politycznej. USA nie zrezygnowały natomiast z dążeń do włączenia RFN do zachodniego systemu obronnego. Mogło to nastąpić głównie przez modyfikację tzw. Paktu Brukselskiego oraz poszerzenie NATO o RFN, o czym mowa będzie poniżej.

W miarę zaostrzania się zimnej wojny w Europie w drugiej połowie lat 40., USA były zainteresowane zacieśnieniem współpracy wojskowej swoich bezpośrednich sojuszników. Wstępem do zacieśnienia takiej współpracy było zawarcie 4 marca 1947 r. sojuszu brytyjsko-francuskiego w Dunkierce, który miał być skierowany przeciwko przyszłemu zagrożeniu ze strony Niemiec. USA już w trakcie przygotowań do podpisania i wdrożenia planu Marshalla zabiegały o stworzenie takiego ugrupowania zachodnioeuropejskiego, będącego przeciwwagą dla potencjalnego zagrożenia komunistycznego ze Wschodu. Doprowadziło to 17 marca 1948 r. do zawarcia w Brukseli przez Belgię, Francję, Holandię, Luksemburg i Wielką Brytanię Traktatu o współpracy w dziedzinie gospodarczej, społecznej i kulturalnej oraz zbiorowej samoobrony, określanego potocznie Paktem Brukselskim. Był on formalnie skierowany przeciwko potencjalnej agresji niemieckiej w przyszłości, ale w istocie za jego powstaniem opowiadały się USA, zmierzające do lepszego przygotowania obrony Europy Zachodniej przed zagrożeniem ze strony ZSRR i komunizmu. Od jego powstania USA uzależniały udzielenie krajom zachodnioeuropejskim pomocy wojskowej.

Równocześnie jednak Wielka Brytania i Francja – z uwagi na zaostrzenie się konfliktu Wschód–Zachód, w 1948 r. zabiegały o włączenie USA do Paktu Brukselskiego lub zawarcie stosownego porozumienia o ścisłej współpracy wojskowej. Wymagało to jednak ratyfikacji oraz zgody 2/3 senatu amerykańskiego. W wyniku dwóch tur rozmów, prowadzonych od 10 do 28 grudnia 1948 r. oraz

od 20 marca do 4 kwietnia, między USA i Kanadą oraz 10 państwami Europy Zachodniej (Belgia, Dania, Francja, Holandia, Islandia, Luksemburg, Norwegia, Portugalia, Wielka Brytania i Włochy), podpisano 4 kwietnia 1949 r. w Waszyngtonie wspomniany już wyżej traktat o Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). W kulminacyjnym okresie zimnej wojny do NATO przystąpiły jeszcze Grecja i Turcja (1952).

NATO ma bardzo rozbudowane struktury wojskowe i cywilne, które tworzą forum konsultacyjne przed podjęciem konkretnych decyzji. Najważniejszymi organami NATO to: Rada Północnoatlantycka, naczelny organ polityczny na szczęblu szefów państw lub rządów ministrów (tzw. szczyt NATO), Rada Stałych Przedstawicieli na szczęblu wiceministrów i ambasadorów, Komitet Planowania Obrony, główny organ decyzyjny na szczęblu ministrów obrony, oraz Grupa Planowania Nuklearnego na szczęblu ministrów obrony lub ambasadorów. Ważną rolę nadzorującą i koordynującą odgrywa także Sekretariat Międzynarodowy, na czele z Sekretarzem Generalnym, którym zostaje z reguły polityk cywilny. W rozbudowanej strukturze wojskowej NATO ważne miejsce zajmują Komitet Wojskowy, Międzynarodowy Sztab Wojskowy i dowództwa wojskowe.

Tekst Traktatu Północnoatlantyckiego jest bardzo rozbudowany, składa się z preambuły i 14 artykułów. Mówi o tym, że pakt ma charakter obronny i nawiązuje do postanowień Karty Narodów Zjednoczonych z 1945 r. W artykule 5 sprecyzowano warunki udzielania pomocy państwom członkowskim na wypadek napaści lub zagrożenia. Warto podkreślić, iż nie przewiduje on automatycznego udzielenia pomocy zbrojnej, lecz jedynie podjęcie natychmiastowych konsultacji w celu ustalenia stanu zagrożenia oraz charakteru udzielenia pomocy państwu napadniętemu lub zagrożonemu. Wszelkie decyzje w NATO muszą być uzgadniane jednomyślnie, co znacznie wydłuża proces decyzyjny. Mimo iż postanowienie powyższe osłabiało gotowość do wypełniania *casus foederis*, NATO przez cały okres zimnej wojny był ważnym elementem bezpieczeństwa i stabilizacji całego Zachodu.

W wyniku tego, że wspomniany wyżej Traktat o EWO nie wszedł w życie, z inicjatywy USA doszło na konferencji w Londynie (od 28 września do 3 października 1954), w której wzięli udział jej niedoszli sygnatariusze oraz USA, Kanada i Wielka Brytania, do uzgodnienia wstępnych warunków przystąpienia RFN do NATO za zgodą Francji. Warunki powyższe dotyczyły trzech kwestii:

- 1) wygaśnięcia Statutu Okupacyjnego oraz przyznania ograniczonej suwerenności RFN,
- 2) gwarancji ze strony Wielkiej Brytanii odnośnie do stałego udziału w obronie Europy Zachodniej,
- 3) zobowiązania RFN, iż nie będzie na swoim terytorium produkować broni ABC (atomowej, bakteriologicznej i chemicznej).

Po ratyfikacji tych ustaleń przez francuskie Zgromadzenie Narodowe, wszyscy uczestnicy konferencji w Londynie, spotkali się na kolejnej konferencji, w Paryżu (20–23 października 1954), i tam podpisali tzw. układy paryskie. Najważniejsze postanowienia układów, to:

- przystąpienie RFN do NATO i do nowo utworzonej Unii Zachodnioeuropejskiej (UZE),
- wejście RFN i Włoch do zmodyfikowanego i uzupełnionego 23 października 1954 r. Traktatu Brukselskiego z 1948 r., oraz towarzyszących mu czterech protokołów, w których przewidywano przede wszystkim ograniczenia zbrojeń dla wszystkich sygnatariuszy, zwłaszcza RFN, poddanych kontroli przez Agencję Kontroli Zbrojeń [zob. szerzej Parzymies 2004, 58: 59 i 101: 103],
- dodatkowe zobowiązania dotyczące polityki niemieckiej RFN, zostaną one szerzej przedstawione w podrozdziale 6.4.

W wyniku ratyfikacji układów paryskich, RFN przystąpiła 5 maja 1955 r. do NATO i UZE, poważnie wzmocniając pozycję Zachodu w konfrontacji polityczno-militarnej ze Wschodem. Integrację polityczno-militarną RFN w sojuszu zachodnim forsowały ze względów strategicznych USA, które do końca lat 60. zachowały w tym układzie pozycję hegemoniczną. Wynikała ona zarówno z ogromnego wkładu finansowego w obronę, jak i udzielenia Europie Zachodniej realnych gwarancji bezpieczeństwa w razie zagrożenia ze strony ZSRR.

Ponadto w walce z zagrożeniem komunistycznym poza Europą, USA wykorzystywały osłabienie i rozpad imperiów kolonialnych, zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Francji, tworząc na terenie Dalekiego i Bliskiego Wschodu wspomniane wcześniej trzy ugrupowania polityczno-militarne – ANZUS (1952), SEATO (1954) i CENTO (1955). Po zakończeniu okupacji i podpisaniu traktatu pokojowego z Japonią w 1951 r., USA zachowały tam, podobnie jak w Korei Południowej, liczne bazy wojskowe. Działania powyższe były skierowane przeciwko wpływowi komunistycznym zarówno ze strony ZSRR, jak i ChRL. Przyjmuje się, iż wokół ZSRR i ChRL USA utrzymywały łącznie ok. 250 baz wojskowych.

Głównym miejscem koncentracji obecności wojskowej USA stała się jednak Europa Zachodnia, z którą Waszyngton łączyły dodatkowo silne powiązania polityczno-gospodarcze. O ile jednak do końca lat 60. USA udało się zachować pierwszoplanową pozycję mocarstwa militarnego w świecie zachodnim, o tyle częściowemu osłabieniu uległa pozycja ekonomiczna. Świadczyło o tym zmniejszenie się o 45% amerykańskich rezerw złota w latach 1957–1965, co osłabiło pozycję dolara [zob. Kukułka 2003, 143], a udział USA w eksporcie świata zachodniego zmniejszył się z 14,6% w 1965 r., do 11,0% w 1970 r. Natomiast udział krajów EWG w analogicznych latach kształtował się na poziomie 34,4% i 33,6%, a Japonii 4,5% i 6,4%. Z danych powyższych wynika, iż Europa Zachodnia, szczególnie sześć krajów EWG, stały się w ciągu lat 60. głównym rywalem i konkurentem gospodarczo-handlowym USA w świecie zachodnim.

Przeciwko dominującej roli USA w sojuszu zachodnim od początku lat 60. konsekwentnie występowała Francja, szczególnie po przejęciu urzędu prezydenta V Republiki przez Charlesa de Gaulle'a. Głównymi motywami antyamerykańskiej polityki Francji były przede wszystkim:

- nieufność wobec gotowości USA do udzielenia gwarancji bezpieczeństwa Europie Zachodniej na wypadek konfrontacji militarnej z ZSRR, co przyspieszyło rozbudowę jej arsenału nuklearnego,

- dążenie USA do wyrugowania wpływów kolonialnych Francji w różnych częściach świata, między innymi na Półwyspie Indochińskim (wojna wietnamska),
- negatywny stosunek przywódców anglosaskich do gen. de Gaulle’a w trakcie i bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej,
- przejście de Gaulle’a do aktywnej polityki wschodniej i większego otwarcia na współpracę z państwami bloku wschodniego – złożenie oficjalnych wizyt w ZSRR (1966), Polsce (1967) i Rumunii (1968),
- aspiracje Francji i chęć odgrywania większej roli w Europie i działania na rzecz odprężenia Wschód–Zachód, w tym lansowanie przez de Gaulle’a koncepcji budowy współpracy suwerennych państw narodowych w ramach „Europy od Pirenejów po Ural”.

Punktem kulminacyjnym antyamerykańskiej polityki Francji była decyzja de Gaulle’a dotycząca wycofania w 1966 r. francuskich kontyngentów ze struktur wojskowych NATO. Francja pozostała natomiast w strukturach politycznych NATO. Równocześnie z Paryża do Brukseli przeniesiono główne siedziby NATO. Postawa i postępowanie Francji zmusiły USA do zrewidowania swej dotychczasowej roli w Europie oraz funkcjonowania NATO. Już w tzw. Raporcie Harmela z 1967 r. postulowano – obok przyspieszenia integracji wojskowej oraz przyspieszenia procesu przemieszczania przez USA wojsk do Europy na wypadek kryzysu – zwiększenie dyskusji w łonie Sojuszu na temat koordynacji polityki zagranicznej i współpracy technologicznej państw członkowskich. W odniesieniu do państw bloku wschodniego, Raport Harmela zakładał z jednej strony konieczność podniesienia własnych zdolności obronnych, a z drugiej wyrażał gotowość do zainicjowania otwarcia i podjęcia dialogu odprężeniowego.

Geneza i ewolucja bloku wschodniego

Wspomniano powyżej (zob. 6.1.) już, iż pod koniec oraz po zakończeniu II wojny światowej, głównym celem strategicznym ZSRR było utrzymanie hegemonii nad zajętymi podczas działań zbrojnych terytoriami państw Europy Środkowo-Wschodniej. Celowi powyższemu służyło zawarcie serii układów sojuszniczych, określanych jako układy o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej. Układy takie zawarto kolejno: z Czechosłowacją, 12 grudnia 1943 r., z Jugosławią, 11 kwietnia 1945 r. oraz Polską, 21 kwietnia 1945 r. Deklarowano w nich potrzebę rozwijania wszechstronnej współpracy oraz udzielania sobie wzajemnej pomocy w walce z III Rzeszą do chwili zakończenia wojny. W latach 1946–1949 ZSRR oraz jego dotychczasowi sojusznicy zawarli podobne układy dwustronne o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej z pozostałymi krajami Europy Środkowo-Wschodniej, znajdującymi się już w radzieckiej strefie wpływów: Albanią, Bułgarią, Rumunią i Węgrami. Powyższe powiązania traktatowe sankcjonowały bowiem nie tylko przejmowanie radzieckiego modelu ustrojowego, dostosowanego w do specyfiki poszczególnych krajów tzw. demokracji ludowej, lecz uzależniały je także pod względem polityczno-strategicznym od ZSRR. Ważnym elementem powyższych powiązań była bliska współpraca

ideologiczna między WKP(b) a partiami komunistycznymi i robotniczymi krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, SED oraz KPF i WPK, która nabrała znaczenia po naradzie w Szklarskiej Porębie (pod koniec września 1947 r.) w związku z wyraźnym zaostrzeniem się zimnej wojny Wschód–Zachód. Była ona koordynowana przez powołany w wyniku powyższej narady Kominform.

W okresie tym Stalin lansował tezę ideologiczną o nieuniknionej wojnie między socjalizmem a kapitalizmem, a A. Żdanow i G. Malenkov przedstawili na naradzie

Kominform (1947)
– (Biuro Informacyjne
Partii Komunistycznych
i Robotniczych)

Utworzone 27 września 1947 r. podczas narady partii komunistycznych i robotniczych w Szklarskiej Porębie. Józef Stalin zwołał konferencję w odpowiedzi na kontrowersje narosłe wokół komunistycznych rządów europejskich oraz wahanie, czy wziąć udział w paryskiej konferencji dotyczącej planu Marshalla w lipcu 1947 r. Pierwszą siedzibą Kominformu był Belgrad, jednak po usunięciu Jugosławii w czerwcu 1948 r. została ona przeniesiona do Bukaresztu. Celem Biura była koordynacja działań partii komunistycznych kierowanych przez ZSRR, de facto było to jednak narzędzie polityki sowieckiej. Kominform został rozwiązany w 1956 r. w wyniku procesu destalinizacji w SRR.

Źródło: W. Woycke 2004: 401.

w Szklarskiej Porębie obowiązującą w Kominformie tezę propagandową o nieuchronnym podziale świata na dwa przeciwstawne obozy – „pokoju i demokracji” na czele ze ZSRR, oraz „imperializmu i wojny” pod kierunkiem USA. Stalin, oczekując od krajów demokracji ludowej bezwzględnej uległości i podporządkowania ZSRR, od 1948 r. krytycznie odnosił się do wzmożonej aktywności i samodzielnych działań politycznych przywódcy Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ) J. B. Tito (wspieranie komunistów podczas wojny domowej w Grecji, projekt utworzenia unii z Bułgarią). Solą w oku Stalina były sukcesy Tity oraz partyzantki jugosłowiańskiej, które bez pomocy Armii Czerwonej wyzwoliły Jugosławię spod okupacji hitlerowskiej. Ostateczne zerwanie nastąpiło na posiedzeniu Kominternu 28 czerwca 1948 r. (Tito nie brał w nim udziału), na którym oskarżono między innymi kierownictwo Jugosławii o popełnienie poważnych błędów politycznych, w tym o tendencje nacjonalistyczno szowinistyczne,

wrogą postawę wobec ZSRR, zdradę oraz zmowę z „imperialistami”. W rezultacie tej krytyki, KPJ została wykluczona z Kominformu, a ZSRR oraz jego sojusznicy zerwały z nią stosunki dyplomatyczne. Moskwa cofnęła pomoc gospodarczą i odwołała swoich doradców z Jugosławii, ale nie zdecydowała się na interwencję zbrojną przeciwko Belgradowi. Z kolei Jugosławia zawarła z USA porozumienie w sprawie dostaw broni (1951), ale nie wyraziła gotowości do przystąpienia do struktur polityczno-militarnych Zachodu. Zaprzeszała jednak udzielania pomocy komunistom greckim, co przyspieszyło zakończenie wojny domowej. Dwa lata później, 28 lutego 1953 r., Jugosławia zawarła tzw. Pakt Bałkański z Grecją i Turcją, ale od połowy lat 50. wyraźnie przeorientowała swoją politykę zagraniczną na współpracę z ruchem krajów niezaangażowanych Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej.

Realizacja planu Marshalla oraz wspomniane już wyżej tworzenie struktur polityczno-militarnych w Europie Zachodniej pod koniec lat 40., a także konieczność wykorzystania potencjału gospodarczego państw satelickich do celów militarnych, skłoniło kierownictwo ZSRR do złożenia podczas narady działaczy gospodarczych w Moskwie 8 stycznia 1948 r., propozycji utworzenia RWPG.

W pierwszych latach istnienia RWPG była strukturą martwą, ograniczała się do ogólnej koordynacji planowania i współpracy handlowej między jej sygnatariuszami. Dominującą rolę gospodarczą i polityczną w RWPG odgrywał ZSRR. Rozwój instytucjonalny RWPG nastąpił dopiero w latach 60. Wszelkie decyzje podejmowano kierując się zasadą stopnia wzajemnego zainteresowania daną kwestią przez poszczególnych członków. Zainteresowani sami decydowali o udziale lub nie w realizacji konkretnych projektów. Kierownictwo radzieckie względów politycznych nie popierało różnych inicjatyw, które zmierzały do intensyfikacji integracji gospodarczej w łonie RWPG między wybranymi krajami. Dotyczyło to, między innymi, w połowie lat 60. projektu zacieśnienia integracji pomiędzy Czechosłowacją, Węgrami, NRD a Polską.

Doprowadzenie w latach 1948–1955 przez USA do utworzenia wspomnianych wyżej ugrupowań polityczno-militarnych, a zwłaszcza przystąpienie RFN do NATO i UZE 5 maja 1955 r., przyspieszyły decyzję o powołaniu 15 maja 1955 r. w Warszawie wspomnianego już sojuszu wojskowego bloku wschodniego – Układu Warszawskiego.

Poważne implikacje dla ewolucji bloku wschodniego miały zmiany polityczne w ZSRR po śmierci Stalina w 1953 r. W rywalizacji o władzę, kolektywne kierownictwo (G. Malenkow, Ł. Beria, N.S. Chruszczow) zostało stopniowo zdominowane przez Chruszczowa, który w swoich rękach skupił nie tylko funkcję I sekretarza KC KPZR, lecz także urząd premiera rządu radzieckiego. Istotne znaczenie miały jednak dopiero uchwały XX zjazdu KPZR w lutym 1956 r., w których potępiono zbrodnie Stalina (tzw. kult jednostki) i ogłoszono amnestię represjonowanych, oraz zainicjowano pewne zmiany w zarządzaniu i funkcjonowaniu gospodarki narodowej, mające na celu podniesienie jej efektywności. Wpłynęło to na działalność międzynarodową ZSRR, szczególnie w takich kwestiach, jak:

- po pierwsze – odejście od koncepcji Stalina o „nieuchronności wojny” oraz propagowanie doktryny pokojowego współistnienia państw o przeciwstawnych ustrojach społeczno-politycznych,
- po drugie – gotowość odejścia od jednostronnego forsowania budowy socjalizmu według modelu radzieckiego na rzecz zaakceptowania specyfiki rozwoju poszczególnych państw bloku wschodniego.

RWPG (1949) – Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej

została utworzona z inicjatywy Stalina podczas konferencji moskiewskiej (5-8 stycznia 1949 r.). W jej skład weszły: Bułgaria, CSRS, Polska, Rumunia. W lutym 1949 r. dołączyły Albania i NRD. Organizacja ta miała być wschodnioeuropejską odpowiedzią na plan Marshalla i powstanie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OECE). Do grona członków nie zaproszono Jugosławii, co było skutkiem konfliktu między Moskwą a Belgradem. Według I artykułu statutu, RWPG miało wspierać planowany rozwój gospodarki narodowej, przyspieszanie postępu technicznego, podniesienie poziomu industrializacji, wzrost wydajności pracy i zwiększenie dobrobytu państw członkowskich. Najwyższym organem rady była coroczna Sesja Rady, której podlegał Komitet Wykonawczy, złożony z wicepremierów państw członkowskich. W Warszawie siedzibę miała jedna z dwunastu komisji branżowych, odpowiedzialna za przemysł węglowy. Reprezentantem RWPG na zewnątrz był sekretarz Rady wyznaczany przez Sesję Rady. W latach 60. podjęto próby ożywienia wzrostu gospodarczego i postępu naukowo-technicznego krajów bloku wschodniego. Na sesji Rady RWPG w czerwcu 1962 r. przyjęto zasadę międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy. Jednak ostatecznie nie udało się osiągnąć integracji ekonomicznej krajów członkowskich, m.in. z powodu braku wymiennej waluty. Walutą rozliczeniową RWPG był rubel transferowy. RWPG rozwiązano w 1991 r.

Źródło: Mojsiewicz 2004: 313, 314.

O ile pierwsza kwestia miała określone znaczenie dla doraźnego załagodzenia napięć i ożywienia współpracy ZSRR i państw bloku wschodniego z państwami zachodnimi, o tyle druga doprowadziła w łonie bloku wschodniego, zwłaszcza w Polsce i na Węgrzech (w 1956), do poważnych kontrowersji, napięć i wystąpień przeciwko stalinowskiemu modelowi socjalizmu. Zmiany polityczne w Polsce przebiegały pokojowo, natomiast na Węgrzech doszło do rozlewu krwi.

W wyniku zaburzeń i nasilenia się manifestacji antyradzieckich na Węgrzech, jesienią 1956 r. powstał rząd Imre Nagy'a, który pod naciskiem demonstrantów i walk ulicznych ogłosił nawet chęć wystąpienia Węgier z UW i przyjęcie statusu państwa neutralnego. W konsekwencji doprowadziło to do radzieckiej interwencji zbrojnej w Budapeszcie, krwawej rozprawy z powstańcami oraz zainstalowania na Węgrzech proradzieckiego rządu Janosa Kádara. Doświadczenia węgierskie wskazywały na to, iż ZSRR godził się wprawdzie w ramach tzw. destalinizacji na pewne nieznaczące modyfikacje w sprawowaniu władzy w poszczególnych krajach demokracji ludowej, ale nie zrezygnował bynajmniej ze swej dominacji nad Europą Środkowo-Wschodnią. W tej sytuacji zachowanie UW i RWPG było ważnym instrumentem utrzymania tej dominacji.

W drugiej połowie lat 50. oraz w latach 60. w ewolucji bloku wschodniego można dostrzec dwie sprzeczne tendencje:

- dążenie ZSRR do pogłębienia integracji socjalistycznej przez kształtowanie się nowych mechanizmów współpracy międzypaństwowej i w łonie UW i RWPG,
- ujawnienie się napięć wewnątrz poszczególnych państw socjalistycznych i narastanie między nimi coraz większych sprzeczności.

Ważnym elementem polityki międzynarodowej ZSRR w przededniu oraz po XX zjeździe KPZR była normalizacja stosunków z Jugosławią. Już w 1955 r. doszło z inicjatywy Chruszczowa do ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych z Belgradem. Był to wyraz oficjalnego uznania przez Moskwę prawa poszczególnych krajów socjalistycznych do obrania własnej drogi budowy socjalizmu. Celowi temu służyło także rozwiązanie w 1956 r. Kominformu oraz zorganizowanie w Moskwie trzech narad komunistycznych i robotniczych (1957, 1960 i 1969), w których uczestniczył także Związek Komunistów Jugosławii (ZKJ). Decyzja ta nie była akceptowana przez wszystkie partie komunistyczne, zwłaszcza przez Komunistyczną Partię Chin (KPCh), która krytykowała kierownictwo radzieckie zarówno za negatywną ocenę, jak i sposób zwalczania kultu Stalina, oraz lansowaną koncepcję pokojowego współistnienia.

Na przełomie lat 50. i 60. spór ideologiczny pomiędzy ZSRR a ChRL stopniowo przekształcił się w polemikę, a następnie konflikt polityczny. Osłabiło to poważnie pozycję międzynarodową ZSRR. W latach 60. coraz częściej w teorii i praktyce realnego socjalizmu, obok tradycyjnego pojęcia „kraje demokracji ludowej”, używano dwóch innych:

- 1) „światowy system państw socjalistycznych”, odnoszący się w zasadzie do Jugosławii, krajów pozauropczyjskich – głównie ChRL, Mongolii (MRL), Korei

Północnej (KRLD) i Wietnamu Północnego (DRW), a niekiedy także do tych krajów postkolonialnych, które obrały „niekapitalistyczną drogę rozwoju” i przejściowo znalazły się w sferze wpływów ZSRR,

- 2) „wspólnota państw socjalistycznych”, obejmująca państwa członkowskie UW i RWPG, powiązane dodatkowo dwustronnymi układami sojuszniczymi z ZSRR.

Dążenie ZSRR do pogłębienia integracji socjalistycznej w ramach „wspólnoty państw socjalistycznych” nie mogło przynieść pozytywnych wyników, ponieważ po 1956 r. nie udało się wprowadzić konsekwentnych reform gospodarczych, mających na celu podniesienie efektywności i wydajności pracy i tym samym doprowadzić do zwiększenia udziału tych krajów w międzynarodowym podziale pracy. Mimo zwiększenia stopnia specjalizacji i kooperacji również w łonie RWPG współpraca nie przynosiła oczekiwanych korzyści poszczególnym krajom członkowskim. Ze względu na braki rynkowe oraz trudności finansowe poszczególne kraje (np. NRD czy Polska) często nie wywiązywały się nawet z dostaw towarowych i dóbr inwestycyjnych, wynikających z długoletnich wzajemnych umów i porozumień gospodarczych. Również ZSRR musiał często podnosić ceny na surowce strategiczne, zwłaszcza ropę naftową i gaz ziemny. Po wymuszonej ze wszystkich stanowisk partyjnych i państwowych dymisji Chruszczowa w 1964 r., nowe kierownictwo radzieckie z sekretarzem generalnym KPZR Leonidem Breżniewem oraz premierem Aleksiejem Kosyginem, początkowo prowadziło bardziej pragmatyczną politykę gospodarczą, ale zarazem zmierzało do zwiększenia kontroli sojuszniczej w ramach UW.

Po upływie 20-letniego terminu obowiązywania dwustronnych układów o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej z lat 1946–1949, w latach 1964–1970 doszło do podpisania kolejnej generacji układów sojuszniczych pomiędzy poszczególnymi państwami bloku wschodniego. Nowymi elementami w tych układach było między innymi: eksponowanie znaczenia wzajemnej współpracy ideologicznej i politycznej, forsowanie uznania międzynarodowego NRD, krytyka rewizjonistycznej polityki RFN, podkreślanie potrzeby koordynacji działań na rzecz bezpieczeństwa międzynarodowego itp.

Powyższe zabiegi i działania ZSRR nie były jednak w stanie rozwiązać występujących trudności i napięć w łonie wspólnoty państw socjalistycznych. Najważniejsze z nich to:

- przejście Rumunii, od 1965 r. z chwilą przejścia najwyższych stanowisk partyjnych państwowych przez Nicolae Ceaușescu, do represyjno-dogmatycznej polityki wewnętrznej, nacjonalistycznej i antyradzieckiej retoryki, oraz osłabiania współpracy z ZSRR i innymi krajami bloku wschodniego. Równocześnie Rumunia zaczęła poszerzać współpracę z Zachodem. Moskwa ignorowała strategię Ceaușescu, ponieważ Rumunia ze względu na swe położenie geopolityczne nie była w stanie zdecydować się na jednoznaczne wyjście ze „wspólnoty państw socjalistycznych”,
- poważniejsze reperkusje miała zmiana kierownictwa w partyjnego w 1967 r. oraz przejście Czechosłowacji (od 1962 CSRS) w 1968 r. na drogę oddolnej

budowy „demokratycznego socjalizmu o ludzkimi obliczu”, określane powszechnie jako tzw. Praska wiosna. Działania powyższe spotkały się z krytyką kierownictwa ZSRR, NRD i Polski. W rezultacie doszło 21 sierpnia 1968 r. do interwencji zbrojnej 5 państw członkowskich UW przeciwko CSRS (ZSRR, Polska, Bułgaria, Węgry i NRD). Rumunia odmówiła udziału w interwencji, a Albania wykorzystała ją do formalnego wystąpienia z UW. W wyniku wymuszenia przez ZSRR zmiany kierownictwa partyjnego, w latach 1968–1969 doszło do zahamowania reform politycznych i gospodarczych w CSRS, a na jej terenie zaczęły stacjonować wojska radzieckie.

Interwencja państw UW przeciwko Czechosłowacji, jako jawnie sprzeczna prawem międzynarodowym, spotkała się z ostrą krytyką państw zachodnich. Równocześnie była ona wyrazem kluczowej roli ZSRR w kontroli całego bloku wschodniego. Interwencję zbrojną przeciwko CSRS uzasadniano formalnie doktryną o „internacjonalizmie proletariackim”, którą w politologii i mediach zachodnich nazywano powszechnie doktryną o „ograniczonej suwerenności”, bądź też „doktryną Breżniewa” – jako wyraz hegemonii ZSRR w państwach bloku wschodniego.

6.3. Strategia i taktyka USA oraz działania podejmowane przez ZSRR w kształtowaniu zimnej wojny

Z dotychczasowej analizy wynika jednoznacznie, iż ze względu na swój potencjał oraz pierwszoplanową rolę w tworzonych sojuszach polityczno-militarnych, do końca lat 60. USA i ZSRR odgrywały kluczową rolę w kształtowaniu zimnej wojny Wschód–Zachód. W tym miejscu ograniczymy się do zasygnalizowania głównych elementów strategii i taktyki postępowania tych państw w kontekście trzech wybranych zagadnień:

- ewolucja założeń i celów strategicznych,
- ocena potencjałów USA i ZSRR,
- znaczenie i następstwa wyścigu zbrojeń.

Wspomniano wyżej (zob. rozdz. 6.1.), iż począwszy od 1946/1947 r. USA konsekwentnie realizowały wobec ZSRR najpierw doktrynę powstrzymywania, a potem przechodząc na początku lat 50. do polityki wyzwiania. ZSRR przeciwstawił im natomiast tezę Stalina o „nieuchronnej wojnie” oraz ukształtowaniu się przeciwstawnych „dwóch obozów” – „imperialistycznego”, na czele z USA oraz „państw miłujących pokój”, na czele z ZSRR. W 1955 r., czyli już po śmierci Stalina, doszło z jednej strony do instytucjonalizacji podziału świata na przeciwstawne bloki polityczno-militarne (zob. rozdz. 6.2), a z drugiej – do zainicjowania przez oba mocarstwa polityki odwilży i częściowego odprężenia w stosunkach Wschód–Zachód. Nie bez znaczenia było również odrzucenie przez nowe kierownictwo ZSRR, na czele z Chruszczowem, na XX zjeździe KPZR w 1956 r. tezy Stalina o „nieuchronnym” wybuchu wojny między Wschodem a Zachodem, oraz sformułowanie doktryny o pokojowym współistnieniu państw o przeciwstaw-

nym ustrojach społeczno-ekonomicznych. Doktryna ta zakładała możliwość pokojowego rozwiązywania sporów i sprzeczności między kapitalizmem a socjalizmem, zwłaszcza w sferze politycznej, opowiadała się za pokojową rywalizacją na polu gospodarczym i społecznym. Natomiast w sferze ideologicznej winna utrzymywać się „walka klasowa”, która wykluczała jakikolwiek kompromis między dwoma odmiennymi systemami. Chruszczow nie miał żadnej wątpliwości, iż dzięki swym walorom ideowo-ustrojowym socjalizm w dłuższej perspektywie historycznej odniesie ostatecznie zwycięstwo i wygra pokojową rywalizację z kapitalizmem.

Założenia doktrynalne pokojowego współistnienia miały charakter wybitnie propagandowy. Permanentnych trudności występujących w gospodarce ZSRR oraz jego sojuszników z UW nie można było przewyciężyć ani doraźnie, ani też średnio- czy długofalowo. Negatywnie rzutowały one na planowanie i zarządzanie, nie zmieniał się także niski poziom życia społeczeństwa. Osłabiało to poważnie potencjał oraz pozycję ZSRR w rywalizacji z USA. Przykładowo, wartość PKB USA wynosiła: w 1952 r. – 350 mld dolarów, w 1962 r. – 560, a w 1972 r. – 1152; natomiast PKB ZSRR w analogicznych latach wyniósł – 113, 229 i 439 mld dolarów. Podobne dysproporcje utrzymywały się w udziale procentowym obu mocarstw w eksporcie światowym (w nawiasie dane dotyczące ZSRR): w 1962 r. – 17,4% (5,6%), w 1972 r. – 12,5% (3,5%). ZSRR (dane w nawiasie w tysiącach) utrzymywał tylko przewagę nad USA w dziedzinie liczebności sił zbrojnych: w 1948 r. – 3550 (4600), w 1962 r. – 2827 (3600), w 1972 r. – 2253 (3425), co w dużej mierze wynikało z jego kontynentalnego położenia geopolitycznego oraz chęci utrzymywania gwarancji bezpieczeństwa [zob. Link 1983, 121: 122].

Strategia i taktyka USA wobec ZSRR i UW w latach 1953–1960 opierała się zarówno na okrążaniu jego terytorium systemem sojuszy oraz baz wojskowych, jak i propagowaniu wojskowej doktryny zmasowanego odwetu, czyli tzw. tarczy i miecza (od 1954). Zakładała ona zdecydowaną odpowiedź USA, za pomocą broni nuklearnej, na każdy atak ZSRR z użyciem broni konwencjonalnej. Każdy potencjalny konflikt zbrojny pomiędzy Wschodem a Zachodem traktowano jako możliwość rozpoczęcia totalnej wojny nuklearnej. Strategia powyższa zakładała także wykorzystanie wojsk konwencjonalnych sojuszników USA w Europie jako swoistej tarczy, traktując własną broń nuklearną jako miecz. Istotnym jej elementem było wykorzystanie faktu posiadania od 1945 r. przez USA nie tylko broni atomowej, a następnie wodorowej, ale także dysponowania nowoczesnymi środkami przenoszenia tejże broni (lotnictwo, marynarka, okręty podwodne i inne). Dzięki tym możliwościom USA dążyły nie tylko do prowadzenia polityki z pozycji siły, ale były w stanie wykorzystać przewagę nuklearną do zastosowania szantażu atomowego i prowadzenia polityki na krawędzi wojny nuklearnej.

Wyprodukowanie w następnych latach przez ZSRR zarówno broni atomowej (1949) i wodorowej, jak i nowoczesnych środków ich przenoszenia (lotnictwo strategiczne i nowoczesna technika raketowa), doprowadziło do stopniowej zmiany układu sił pomiędzy obu mocarstwami. Zwłaszcza w latach 1957–1961, przez osiągnięcia w badaniach kosmosu (wystrelenie Sputnika w 1957) oraz rozbudo-

wę rakiet średniego i dalekiego zasięgu, ZSRR stworzył nową sytuację strategiczną w relacjach z USA. Jej efektem było przyjęcie przez Waszyngton nowej strategii elastycznej reakcji. Odchodziła ona od koncepcji natychmiastowego rozpoczęcia wojny nuklearnej na rzecz elastycznego reagowania na zagrożenie ze strony przeciwnika, zakładając, obok totalnego użycia broni masowego rażenia, możliwość prowadzenia takich działań zbrojnych, jak: 1) ograniczone wojny nuklearne, 2) wojny konwencjonalne, 3) wojny lokalne i 4) wojny partyzanckie.

Najistotniejszym elementem strategii amerykańskiej było dążenie do uzyskania przewagi nad ZSRR przez wykorzystanie zaskoczenia oraz siły pierwszego rażenia. Okazało się to jednak niemożliwe, ponieważ w ciągu lat 60. ZSRR doprowadził do równowagi, a wręcz nawet uzyskał pewną przewagę, w zakresie dysponowania strategicznymi systemami nuklearnymi. Dane na temat potencjałów nuklearnych USA i ZSRR (w nawiasie) uległy w latach 60. następującym zmianom: w 1962 r. – 1835 (865), a w 1972 r. – 2165 (2830) [zob. Link 1983, 122]. Szacunkowe dane na temat wzrostu potencjałów nuklearnych oraz wydatków zbrojeniowych USA i ZSRR/Rosji po II wojnie światowej zawiera tabela 6.2.

Tabela 6.2. Szacunkowa liczba głowic atomowych oraz wydatków zbrojeniowych USA i ZSRR/Federacji Rosyjskiej w latach 1940–2000

Rok	Liczba głowic atomowych		Wysokość wydatków zbrojeniowych w mld dolarów		Wysokość wydatków zbrojeniowych w mld dolarów, obliczanych w odniesieniu do inflacji, według stanu na 2003 r.	
	USA	ZSRR	USA	ZSRR	USA	ZSRR
1940			7,7	6,1	21,8	80,6
1945	6		90	8,6	919	87,6
1950	369	5	14,5	15,5	111,1	118,4
1960	20 434	1 605	45,4	37,0	281,9	229,6
1970	26 119	11 643	77,8	77,2	368,8	365,9
1980	23 764	30 062	144,0	201,0	321,4	448,7
1990	21 211	33 417	289,8	128,8	408,1	181,4
2000	10 615	10 201	301,7	9,7	322,3	10,4

Źródło: Instytut Studiów Strategicznych w Sztokholmie, SIPRI, <http://www.sipri.org/contents/mailap/milex>; „Bulletin of Atomic Scientists” 2002, vol. 58 (November–December), s. 103–104; <http://www.thebulletin.org>.

Podsumowując, można stwierdzić, iż pod koniec lat 60. relacje pomiędzy USA i ZSRR cechowała nadal znaczna asymetria – na korzyść USA i całego Zachodu, biorąc pod uwagę rywalizację systemów, podstawowe wskaźniki efektywności gospodarowania oraz miejsce w gospodarce światowej. Równocześnie doszło jednak do tzw. pata atomowego, czyli osiągnięcia stanu równowagi sił nuklearnych, w której żadna ze stron nie mogła uzyskać przewagi. Doszło do ustanowienia tzw. równowagi strachu. Stała się ona poważnym zagrożeniem dla bezpieczeństwa i pokoju zarówno w Europie, jak i w skali całego świata, choć zarazem sprzyjała poszukiwaniu bardziej trwałego odprężenia w stosunkach Wschód–Zachód.